

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

IVYazı

Beləliklə, Mirzə Fətəli Axundzadənin Şərqdə yazılan ilk komediyaların eyni zamanda da, guya əvvəlcə "Tatar dili"ndə, daha sonra da "Azərbaycan dili"ndə yazılmış ilk ədəbiyyatın müəllifi kimi tanınması, bunun ardınca da onun əlifba və din məsələsindəki "İslahat"larının əsil mahiyyətinə varılmadan göylərə qaldırılması çox düşündürücüdür. Birincisi, türk dili (Osmanlı) ilə "tatar dili"nin (Azərbaycan türkcəsi) kökündən fərqlənməsini söyləməkdə Axundzadə şişirtməyə yol vermiş, rus şovnistlərinin təbliğatından çıxış etmişdir.

Bu dövrdə Osmanlı türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsində yazı işlərində müəyyən qədər fərq olsa da, bunu iki türksoylu xalqın danışdığı dilinə aid etmək isə əsla mümkün deyil. Necə ki, bu günün özündə də Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi arasında ciddi bir fərq yoxdur. İkincisi, o, ona qədər "tatar dili"ndə heç bir ədəbiyyatın olmaması məsələsində də ciddi səhv etmiş, yenə də məsələni doğru qiymətləndirməmişdir. Çünki Axundzadəyə qədər Dədə Qorqud, Qul Əli, İ.Həsənoğlu, Nəsimi, Xətai, Həbib, Füzuli, Vaqif, Vidadi və başqaları çar Rusiyasının "tatar dili" adlandırdığı Azərbaycan türkcəsində böyük bir ədəbiyyat qoyub getmişdilər. Qeyd edək ki, Axundzadə sonralar bu məsələdə qismən səhvini düzəldərək, ona qədər Azərbaycan türkcəsində yazan bəzi mütəfəkkirlərin adını çəkmişdir. Ancaq maraqlıdır ki, Axundzadə dövrünə qədər türklər arasında yalnız iki məşhur şairin olduğunu yazır: Molla Pənah Vaqif və Qasım bəy Zakir. Axundzadəyə görə Füzuli isə şairdən daha çox «nazimi-ustad»dır.1 Hər halda bu fikirləri belə, zaman keçdikcə Axundzadənin rus təbliğatından kənara çıxmasının, daha obyektiv şəkildə fikirlər söyləməsinə işarədir.

Gördüyümüz kimi, Axundzadə ilk dövrlərdə, "tatar dili"ndə kamil ədəbiyyatın olmadığı qənaətinə gəlmiş, ancaq bunu, Rusiyanın işğalından sonra dövlət başçılarının məlumatlı adamlar vasitəsilə "tatar dili"ni öyrənmək üçün tərtib etdikləri və tərtib etməkdə olduqları göstəricilərə aid etmədiyini söyləmişdir. O, yazır: «Bu ölkəni abadlaşdırmağa və ondakı əhəlinin milliyətini saxlamağa meyil göstərən xeyrixah hökumətimiz bir çox tədbirlə yanaşı, tatar dilində ədəbiyyatın yaradılmasına diqqət vermişdir».2 Axundzadə burada açıq şəkildə, çar Rusiyasının

təbliğatı altında "tatarlar"ın (Quzey Azərbaycan türklərinin) ayrıca bir millət olması fikrindən çıxış edir və özünü də həmin "tatar milləti"nin nümayəndəsi kimi aparır.

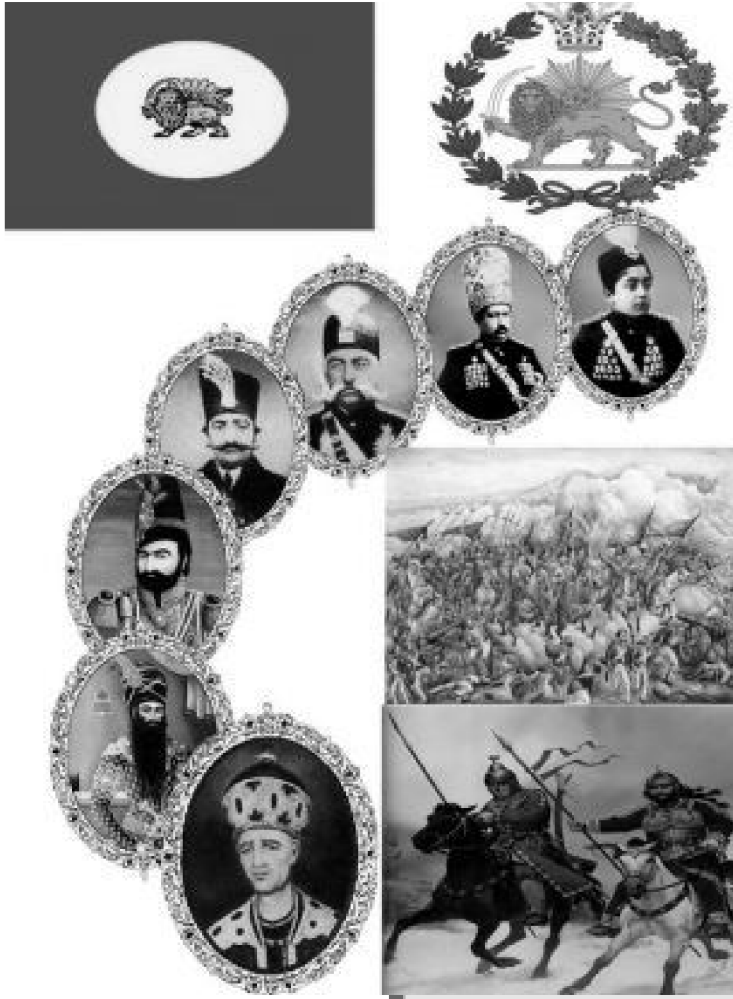
Beləliklə, çarizm Quzey Azərbaycan türkləri ilə Qacarlar, o cümlədən Qacarlarla Osmanlıda yaşayan türklərlə bağları qırmaq üçün, onlara öz yeni "milli kimlik"lərini başa düşməyə birbaşa və dolayısıyla kömək edir, "tatar milləti" və "tatar dili" yaradırdılar. Ona görə də rus məmurları həm yazı-pozu işlərini "tatar dili"ndə aparılmasına göstəriş verir, həm də "tatar dili"ndə ədə-

Ancaq çox keçmir ki, Axundzadə özü də «tatar dili» ilə yanaşı, «türk dili» anlayışından da istifadə edir. Bu isə Axundzadənin də, reallığı görüb tatar adlandırılan dilin türk dili olmasını qəbul etməsi demək idi. 1859-cu ildə yazdığı bir məqaləsində Axundzadə «Təmsilat»-ını tatar yox, türk dilində yazdığını qeyd edir: «Çün türk dilinin imlası xüsusunda bu anə qədər bir qaidə-yi-külyiə mərhum olunmayıbdır, ona binaən mən «Təmsilat»-ımın imlasında istilahi dəstəviz etdim».4 Hətta Axundzadə türk dilinin saflığını gözləməyənlərə irad tutaraq deyir ki, bu dilin tə-

məsi, sonuncuların dilini başqa türk dillərindən fərqləndirməyə çalışması ilə tanınmışdır.7 Bu baxımdan A.Qriboyedovun Azərbaycan Türk xalqını gah "tatar", gah da "azərbaycanlı", Mirzə Kazım bəyin Türk dilini (Azərbaycan) "Azərbaycan ləhcəsi" adlandırması ideyaları qəbul görmədiyi kimi, sonralar, yəni 1880-1890-cı illərdə də Cəlil Ünsizadənin "Kəşkül" qəzetində, Məhəmməd Ağa Şaxtaxtının "Kaspi" qəzetində Azərbaycan türklərini, Azərbaycan xalqını "Azərbaycan milləti", "Azərbaycanlı" adlandırmasına da çar Rusiyası müsbət yanaşmamışdır. Cəlil

baycan", "Azərbaycan dili", "Azərbaycan milləti" anlayışlarını gündəmə gətirərək daha çox sahiblənmələrinə baxmayaraq, bu məsələdə ciddi uğur əldə edə bilməmələrinə əsas səbəb, həmin istilahları türklük və turanlıq anlamında yetərincə ortaya qoya bilməmələri olmuşdur. Başqa sözlə, C.Ünsizadə və M.Şaxtaxtılı M.F.Axundzadə ilə Z.Marağalından fərqli olaraq "Azərbaycan" və onun əhalisini əsasən "İran", "İrənçılıqdan" uzaq tutaraq daha çox türklüklə bağlamaqla doğru yol tutsalar da, ancaq "Azərbaycan", "Azərbaycan dili", "Azərbaycan milləti"

Quzey Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatının yaranması və əsas mərhələləri

Ünsizadənin baş redaktoru olduğu "Kəşkül" qəzetinin 1890-cı ilin noyabr ayında nəşr olunan "Əvam gəzmək – yuxu yatmaqı dedin?" adlı məqalədə "Azərbaycanlı" imzalı müəllif (çox güman ki, bu müəllif C.Ünsizadənin özüdür – F.Ə.) yazırdı ki, quzeyli-güneyli Azərbaycan türkləri rusların adlandırdığı kimi tatar deyil "Azərbaycan milləti"dir.8 C.Ünsizadə Azərbaycanın türk əhalisinin dilini də Türk dili ilə yanaşı "Azərbaycan dili" adlandırmış, üstəlik 1891-ci ildə "Azərbaycan" adlı qəzet çıxartmaq üçün Tiflisdəki Baş Mətbuat İşlər İdarəsinə müraciət etmişdir. Ünsizadələ eyni dövrdə yaşamış Məhəmməd Ağa Şaxtaxtılı da 1891-ci ildə həm "Kəşkül", həm də "Kaspi" qəzetlərində yazırdı ki, Qacarların məğlubiyyətindən sonra Rusiyanın işğalı altında qalan "Aderbedjan mahalı"nın indi "Zaqafqaziya müsəlmanları" adlanan əhalisi etnik mənşə və dil etibarilə nə tatar, nə də fars amili ilə bağlıdırlar, onlar türkdürlər-Azərbaycan türkləri: "Gündəlik həyatımızda xalqın adını və dilinin adını iki sözlə

anlayışlarının Türklük və Turanlıqla bağlı olmasının dərinliyinə varmamış, bu məsələlərə bəsit ya da zahiri cəhətdən yanaşmışlar. Onlar sadəcə, "tarixi-coğrafi Azərbaycan" əhalisini Türk dilində danışdıqları və Türk adət-ənənələrindən çıxış etdikləri üçün tatar, fars, müsəlman deyil, məhz türklüyün eyniyyəti kimi "azərbaycanlı", "Azərbaycan milləti", "Azərbaycan dili" adlandırmalarını məqbul hesab etmişlər.

Ünsizadə qardaşlarının, Şaxtaxtılının bu məsələlərdə daha dərinə getməmələrində çar Rusiyasının maraqlarının dairəsindən çox kənara çıxma bilməməkdə mühüm rol oynamışdır. Belə ki, çar Rusiyası "Azərbaycan" "azərbaycanlı", "Azərbaycan milləti", "Azərbaycan dili" anlayışlarının Türklük və Turanlıq əsasında izahının birmənalı şəkildə tərifləri olmadığı üçün, bu istilahlardan daha çox farsdan dönmə, tatarsdan-türkdən dönmə, albandan dönmə "mələz xalq" ətrafında formalaşdırmağa çalışmışlar. Bu anlamda Axundzadələrin, Marağalılardan Güney Azərbaycan türklərini farsdan dönmə he-

Bu dövrdə Osmanlı türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsində yazı işlərində müəyyən qədər fərq olsa da, bunu iki türksoylu xalqın danışdığı dilinə aid etmək isə əsla mümkün deyil. Necə ki, bu günün özündə də Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi arasında ciddi bir fərq yoxdur. İkincisi, o, ona qədər "tatar dili"ndə heç bir ədəbiyyatın olmaması məsələsində də ciddi səhv etmiş, yenə də məsələni doğru qiymətləndirməmişdir. Çünki Axundzadəyə qədər Dədə Qorqud, Qul Əli, İ.Həsənoğlu, Nəsimi, Xətai, Həbib, Füzuli, Vaqif, Vidadi və başqaları çar Rusiyasının "tatar dili" adlandırdığı Azərbaycan türkcəsində böyük bir ədəbiyyat qoyub getmişdilər...

mizliyini qorusunlar. Axundzadə, türk dilində arab-fars sözləri ilə dolu olan, bir kitab yazarnın nəzərinə çatdırır: «Ona binaən təvəqqe edirəm ki, sən də mənim kimi adəmi, türki dilində – adam yazasan, töxmi – toxum, çifti – cüt, müqəyyədi – muğayət, övrəti – arvadı». 5 Ancaq o, çarizmin siyasətinə uyğun olaraq «tatar» anlayışından da istifadə edirdi. O, 1875-ci ildə A.P.Berjeyə yazdığı məktubunda da «tatar şairləri», «tatar dili» sözlərindən istifadə etmişdir.

Mirzə Kazım bəy isə Rusiyanın əsarəti altında yaşayan türktatarların, o cümlədən Azərbaycan türklərinin şivəsini tədqiq et-

ifadə etmək rahat deyil: məsələn azərbaycanlı türk və yaxud aderbedcanlı türk dili. Ona görə də Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı, Zaqafqaziya türk dilini isə tatar dili əvəzinə Azərbaycan dili adlandırmaq məqsəduyğun olardı.9 Akademik İsa Həbibbəyli yazır: "Əgər "Kəşkül"də yalnız Azərbaycan milləti anlayışının mahiyyəti aydınlaşdırılırsa, Məhəmmədəğa Şaxtaxtılıın məqaləsində Azərbaycan ölkəsi, azərbaycanlılar, Azərbaycan dili haqqında konkret elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür".

Hesab edirik ki, Cəlil Ünsizadənin, M.A.Şaxtaxtılıın "Azər-

sab etmələri Böyük Britaniyanın ələli olan irançılara Ünsizadələrin, Şaxtaxtılıların isə Qafqaz türklərini "azərbaycanlı", dillərini "Azərbaycan dili" adlandırmaları çar Rusiyasının maraqlarına qismən cavab verirdi. Ancaq bütün hallarda "tarixi-coğrafi Azərbaycan" əhalisinin aydınlarının müxtəlif ideyalara üz tutaraq bir qisminin özünü "Türk", "Qafqaz türkü" ya da "qafqaziyalı", digərinin "zahirən türk" ya da "farsdan dönmə" persiyalı-iranlı, üçüncüsünün "azərbaycanlı" ya da "Azərbaycan milləti", dördüncüsünün də "tatar milləti" adlandırması çox ciddi problemlərə yol açmışdır.